

Складаназлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне

§ 10. Паняцце пра складаназлучаны сказ. Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах

63. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго заглавак.

Мы лічым, што ствараем самыя дасканалыя рэчы. Але нашы продкі ў нечым былі значна больш вынаходлівыя за нас.

Якім вы ўяўляеце тэатр ценяў? Сёння для паказу спектакля замацоўваецца белая тканіна, а за ёй акцёры выконваюць свае ролі. У эпоху Сярэднявечча ўсё было па-іншаму. Нашы продкі здолелі стварыць тэатр без акцёраў, але гэта была не батлейка¹. Тагачасны тэатр ценяў — гэта маленькая скрыначка. У цэнтры гэтай

скрыначкі ставілі свечку, а вакол размяшчалі папярковую выцінанку. Свечку запальвалі — і наветра награвалася і прымушала паперу круціцца. Так з'явіўся правобраз мультфільма. А як папера не загаралася, знаходзячыся побач з полымем? Беларусы выкарыстоўвалі спецыяльную вадкасць, састаў якой навукоўцы так і не змаглі вызначыць (Паводле П. Забела).

● Спішыце выдзеленыя ў тэксце сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце ролю злучнікаў *і* і *а*.

● Растлумачце напісанне слова *Сярэднявечча* з вялікай літары.

Разгледзьце фотаздымак. Ці адлюстроўвае ён змест тэксту? Складзіце складаназлучаны сказ са словам *батлейка*.

Сказ, граматычныя часткі якога звязваюцца пры дапамозе інтанацыі і злучальных злучнікаў, называецца **складана-злучаным**.

У складаназлучаным сказе можа быць некалькі граматычных частак. Напрыклад: ¹⁾Схавай выбуховае слова на ворага, а ²⁾другу хай будзе адкрыта душа (П. Макаль). [— — —], а [— — — —].

¹⁾Час свой мерны крок чаканіць, і ²⁾лятуць гадзіны, дні, толькі ³⁾доўжыцца чаканне цеплыні і чысціні (Н. Гальпяровіч).

[— — — — —], і [— — — — — , — — — — —], толькі [— — — — —].

64. Прачытайце сказы. Вызначце межы граматычных частак у кожным з іх. Растворыце, з якім простым сказам (аднаасастаўным ці двухасастаўным) суадносіцца кожная частка сказа.

1. Вецер хмары на небе рве, і да долу хінуцца дрэвы, і надзея пад **сэрцам** дрэмле, і пяшчота^Ф ў душы жыве (Н. Гальпяровіч).
2. І кожны колас — паслухмяны клавіш, а кожная **саломіна** — струна (В. Вітка). 3. На ўсходзе заружавелася неба, але **сонца** яшчэ не было (Я. Сіпакоў). 4. Прычасаліся вербы, і стаўкі паглыбелі, і дзяўчаты пад ліўнем, дальбог, пастрайнелі (Е. Лось). 5. Гэты бераг быў **пясчаны**, і пясок з абрыву спаўзаў у рэчку, засыпаў яе (І. Шамякін). 6. На кожным кроку навіна, і душна ад **чабору**, і песню кожная сасна свайму спявае бору (А. Вялюгін). 7. Марознай зорнай **ноччу** на шашы то прасунуцца ціхія сані, то зноў прамчыцца машына (Я. Брыль).

Спішыце сказы з трыма граматычнымі часткамі. Абгрунтуйце свой выбар. Складзіце схемы сказаў.

- Растворыце напісанне арфаграм у выдзеленых словах.

65. Прачытайце прыказкі.

1. Прыкінуўся во..к авечкаю, ды зубы выдалі. 2. Аднаму шчасце ракою плыве, а другі ў (не/ня)шчасці ўвесь век ж..ве. 3. Каўнер ш..рокі, а пяты голыя. 4. Па(д/т)садзі на печ дз..дулю, і цябе

ўнукі па(д/т)садзяць. 5. Хоць (не/ня)багаты, але зухаваты^п.
6. Па з..млі ходзіць, а неба (не/ня)бачыць. 7. Малы ар..х, але
пал..цамі яго (не/ня)раздуш..ш.

Размяркуйце па групах прыказкі, будова якіх адпавядае складаназлучаным
сказам і простым сказам з аднароднымі членамі. Спішыце, раскрываючы дужкі,
устаўляючы прапушчаныя літары.

Зрабіце вывад пра сродкі сувязі граматычных частак і пастаноўку знакаў
прыпынку ў складаназлучаных сказах.

Асноўнымі сродкамі сувязі граматычных частак у склада-
назлучаным сказе з'яўляюцца злучнікі:

- спалучальныя (*і, ды* (у значэнні *і*), *ні—ні*):

І ¹⁾мокне ліст над галавой, *і* ²⁾мокне горад (Н. Гальпяровіч).

І [_____], *і* [_____];

- супраціўныя (*а, але, ды* (у значэнні *але*), *затое, толькі, аднак*):

¹⁾Замойкла ў лесе ўсё зімой, *а* ²⁾крыжадзюб п'яе (М. Хведаровіч).

[_____], *а* [_____];

- размеркавальныя (*або, або — або, ці, ці — ці, то — то, не то — не то, ці то — ці то* і інш.):

Ці то ¹⁾сонца свеціць, *ці то* ²⁾месяц ясны вам смяецца з неба
весела і шчасна (Я. Купала).

Ці то [_____], *ці то* [_____].

66. Утварыце з простых сказаў складаназлучаныя. Ужывайце злучнікі *і, а, але, ды*. Сказы запішыце. Пабудуйце схемы двух сказаў (на выбар).

У з о р. *Сад шумей. У цьмяным небе замігцелі зоры* (Я. Журба). — ¹⁾*Сад шумей, і* ²⁾*ў цьмяным небе замігцелі зоры*. [_____], *і* [_____].

1. Зноў выпаў снег. Па цаліку* яшчэ ніхто не вывеў след
(У. Марук). 2. Ішла над ціхім лесам поўня. Расы чакалі верасы
(Р. Барадулін). 3. Усе дарогі вядуць не ў Рым. Усе дарогі вядуць да
мамы (М. Пазнякоў). 4. Дрыготка шапоча лістота. Вятрыска нямеє
над гаем (У. Мазго).

Злучальныя злучнікі не толькі аб'ядноўваюць часткі ў складаназлучаны сказ, але і выражаюць сэнсавыя адносіны паміж імі. Паміж часткамі складаназлучанага сказа існуюць **спалучальныя, супраціўныя і размеркавальныя адносіны** (паводле назвы злучальных злучнікаў). Напрыклад:

¹⁾Надыходзіў вячэрні змрок, і ²⁾ад гэтага яшчэ ўтульней было каля агню (Я. Маўр) (спалучальныя адносіны; значэнне прычыны і выніку).

¹⁾Працавіты наш дзень адпачыць адышоў, **толькі** ²⁾стужка зары дагарае над садам (М. Танк) (супраціўныя адносіны; значэнне супастаўлення).

То ¹⁾гром гучнабежны пракоціцца ў хмарах, **то** ²⁾грукне над лесам пярун (Я. Колас) (размеркавальныя адносіны; значэнне чаргавання з'яў).

67. Прачытайце табліцу. Падбярыце да яе загаловак. На аснове табліцы падрыхтуйце вуснае паведамленне пра сродкі сувязі граматычных частак у складаназлучаным сказе і сэнсавыя адносіны паміж імі.

Злучальныя злучнікі	Прыклады злучнікаў	Сэнсавыя адносіны
спалучальныя	<i>і, ды (у значэнні і), ні — ні</i>	<i>спалучальныя:</i> а) адначасовасць; б) паслядоўнасць; в) прычына і вынік
супраціўныя	<i>а, але, ды (у значэнні але), толькі, затое, аднак</i>	<i>супраціўныя:</i> а) супрацьпастаўленне; б) супастаўленне
размеркавальныя	<i>або, або — або, ці, ці — ці, то — то, не то — не то, ці то — ці то</i>	<i>размеркавальныя:</i> а) чаргаванне; б) узаемавыключэнне

68. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і жанр. Падбярыце да тэксту загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Пасадзіла Жанчына Насенне... Незвычайнае Насенне ў Жанчыны. Мае чалавек думкі светлыя — і Насенне прарасце хутка, і расліна тая потым ужо ніколі не завяне.

Пасадзіла Жанчына Насенне... Няшмат часу прайшло, і з'явілася з яго танюткая Сцяблінка. Хутка расце Сцяблінка, а неўзабаве разгарнуўся і першы лісток. Ён маленькі, сціплы пакуль яшчэ, але глядзіць на яго Жанчына і радуецца. «Вось і з'явілася мая Вера, — думае. — Вера ў тое, што ў кожнага на зямлі заўсёды ёсць светлае». Расце Сцяблінка — і мацнее Вера Жанчыны.

А хутка і наступны лісток да сонейка пацягнуўся. Ці то Вера дапамагае, ці то сонейка спрыяе росту. Глядзіць на яго Жанчына, радуецца: «Вось і Надзея мая з'явілася. Надзея на тое, што добрае на зямлі ніколі не знікне».

Трэці^м лісток на сонейку заблішчаў, а яго абодва першыя падтрымалі! «Вось і Любоў мая з'явілася, — думае Жанчына. — Любоў да тых, хто на зямлі жыве».

Пасадзіла Жанчына Насенне... Многа часу прайшло, але не знікла тая Сцяблінка! Блішчаць на сонейку яе лісткі — Вера, Надзея, Любоў. Радуюць усіх прыгажосцю сваёй (*Паводле В. Караткевіч*).

Што за насенне пасадзіла Жанчына? Чаму яно прарастала хутчэй, чым у іншых людзей?

Чаму некаторыя словы ў тэксце напісаны з вялікай літары?

Выпішыце з тэксту 2-3 складаназлучаныя сказы, падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце сродкі сувязі граматычных частак. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі. Пабудуйце схемы сказаў.

● Якую ролю адыгрываюць у тэксце дзеясловы?

На колькі частак можна падзяліць тэкст? Вызначце апорныя словы ў кожнай частцы. Складзіце план тэксту.

Вусна перакажыце тэкст, ужываючы складаназлучаныя сказы.

69. Прачытайце. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж граматычнымі часткамі сказаў.

1. Час настае, і на загнёце дымяцца боханы — лепшыя ў свеце (*А. Вярцінскі*).

2. Мой тата нарадзіўся^м ў Курску, а мама — родам з-пад Гальшанаў (*А. Зэкаў*).

3. Білі ўнізе агню языкі, і стагнала зямля валунамі (*А. Пысін*).

4. Ці жаўрук звінеў у небе, ці свістаў на ліпе шпак (*Ц. Гартны*).

5. Дождж прайшоў, і на траве, на лісці зіхацяць, гараць брыльянты-росы (*Н. Гілевіч*).

а) супрацьпастаўленне

б) адначасовасць

в) прычына і вынік

г) паслядоўнасць

д) узаемавыключэнне

Якое слова мае значэнне 'месца з правага або левага боку прыпечка, куды заграбуюць жар'?

70. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Складаназлучаныя сказы: будова, значэнне, ужыванне».

§ 11. Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаназлучаных сказах

71. Прачытайце тэкст. Растлумачце, чаму ён так называецца. Вызначце стыль і жанр тэксту.

Прынцып

Адзін падарожнік бачыць, як яго сябар па падарожжы кладзе ў канверт чысты аркуш паперы, заклеівае канверт, прыклеівае марку і піша адрас.

— Чаму ты гэта робіш? — пытаецца зацікаўлены.

— Бачыш, — кажа той, — ёсць прычына. Перад выездам я пасварыўся з лепшым сябрам, і цяпер мы не размаўляем (*Паводле У. Лінскага*).

Што выклікала ў вас усмешку?

Знайдзіце ў тэксце складаназлучаны сказ. Абгрунтуйце пастаноўку знака прыпынку перад злучнікам *і*.

Якія словы ветлівасці выкарысталі б вы для таго, каб памірыцца з сябрам? Паразважайце пра ролю пошты ў жыцці сучаснага грамадства.

Граматычныя часткі складаназлучанага сказа могуць аддзяляцца адна ад адной *коскай, працяжнікам і кропкай з коскай*.

Звычайна паміж часткамі складаназлучанага сказа, звязанымі адзіночнымі і паўторнымі злучнікамі, ставіцца **коска**. Напрыклад: ¹⁾Дагарае на ветры мая залатая дуброва, і ²⁾Паўночная зорка адзіны кірунак дае (В. Зуёнак). [____ ____], і [____ ____].
Ці то ¹⁾ішло свята, **ці то** ²⁾прыхлыла вясна (А. Вярцінскі).
Ці то [____ ____], **ці то** [____ ____].

Працяжнік паміж часткамі ставіцца тады, калі ў другой частцы перадаецца вынік, супрацьпастаўленне, рэзкая змена падзей. Напрыклад: ¹⁾Вазьму шурпаты каласок на чуйным провадзе саломы — і ²⁾адзавецца мне здалёк мой продак — *сейбіт незнаёмы* (А. Пысін). [____] — і [____ ____].

Кропка з коскай ставіцца ў складаназлучаным сказе, калі адна з частак ці часткі маюць ускладненую будову і свае знакі прыпынку, а сэнсавыя адносіны паміж часткамі аслаблены. Напрыклад: ¹⁾Рыбак быў дзядзька наш Антоні, як і работнік, адмысловы; а ²⁾Уладзік пасвіў дзесь каровы, травіў чужыя сенажаці; а ³⁾дома з дзецьмі была маці (Я. Колас).
[____ ____ , *як...*, ____]; а [____ ____ , ____]; а [____ ____].

72. Прачытайце строфы з вершаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў складаназлучаных сказах.

Мільгаюць старонкі твае [кнігі] —
І мы размаўляем з вякамі,
І продак да нас дастае
Радкамі, нібыта рукамі.

П. Макаль.

Канцы з канцамі ледзьве зводзіць лета —
няўжо прырода гэткая скупая?
То луг травой буйнай не адзеты,
то пчолам мёду ў кветках не хапае.

М. Дукса.

Пабудуйце схему сказа, аўтарам якога з'яўляецца П. Макаль.

73. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку.

1. Дубы на позні дол (з/с)сыпаюць лісце і ў кожнага з...мны кароткі век (А. Пысін). 2. Люляла ружа кропельку расы п...лёст-камі пя..чотна затуляла ды сонца ціха іх пац..лавала і (з/с)нікла ўраз іскрыначка красы (М. Аляхновіч). 3. І ў сцюжу нечай ласкай ты сагр..ты і ў спёку пекане ц..бе зіма (П. Панчанка). 4. Было ўжо позна аднак (ні/не)хто не спаў (У. Краўчанка). 5. Калыш..цца жыта радамі бяж..ць а хваля паветра др..жыць і др..жыць (Я. Колас). 6. Днём яшчэ было гораха затое но..у дацінаў хола.. (А. Асіпенка). 7. У лесе ўсё (не/ня)рухома. Дакране..ся да лапак і пакоці..а холад за каўнер між лапатак (Н. Гілевіч).

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў сказах. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

- Якое значэнне мае слова *дол* у 1-м сказе?
- Выпішыце з 3-га сказа займеннікі. Дайце ім граматычную характарыстыку.

Коска паміж часткамі складаназлучанага сказа, звязанымі пры дапамозе адзіночных злучнікаў *і, ды* (у значэнні *і*), *ці, або* не ставіцца, калі яны маюць даданы член сказа, часціцу ці пабочнае слова, якія аднолькава адносяцца да кожнай з частак. Напрыклад: ¹Там, удалечыні, за полем, прытулілася вёсачка і ²ў адной з яе хатак запалілі святло (В. Праўдзін). ¹Толькі неда-лёка ціха булькала крынічка і ²да хрыпаты надрываўся недзе драч (М. Ваданосаў). ¹Можна, з часам завяне бадзёрасць і ²гады лягуць шэрагам плям (Ю. Жаўрук). ¹У небе спявалі жаваранкі ці ²шчабяталі ластаўкі (З. Бядуля).

74. Прадоўжыце сказы, каб атрымаліся складаназлучаныя. Растлумачце, чаму паміж часткамі гэтых сказаў не ставяцца знакі прыпынку.

1. Учора зранку абляцела лісце на бярозе і... 2. Пад вокнамі новага дома з'явіліся прыгожыя кветкі або... 3. Магчыма, новыя словы прыйдуць да мяне ды... 4. На ўзгорку махаў крыламі вятрак ці... 5. Вось і закружыліся першыя сняжынкі ў паветры ды... 6. Даўно ўжо пагаслі зоры і...

Пабудуйце схемы сказаў.

75. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест пропускау злучнікі *і, але, ды* (у значэнні *але*). Вызначце яго асноўную думку. Які заглавак можна падабраць да тэксту?

Аднойчы зайшоў др..васек у пушчу. Пачаў секчы дрэвы ... у яго зламалася тапарышча. Др..васек папрасіў дубка стаць тапарышчам ... той а..мовіў. Звярну..ся да іншых дрэў ... усюды атрымаў а..моўны а..каз.

Тады др..васек забраўся ў гушчар і сказаў чэзлай* елцы:

— Згаджайся ты. Чаго будзеш тут выстойваць?! Усё роўна не прабіцца табе да сонца скрозь кроны волатаў. *Пройдзе год-два — і зусім засохнеш.*

Елка згадзілася. І ўпалі векавыя дубы, стромкія сосны, выносныя б́ўкі ад невяліччай сякеры з яловым тапарышчам (*Паводле А. Карпюка*).

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары, злучнікі і рас-стаўляючы неабходныя знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку ў выдзеленым сказе.

● Запішыце назоўнікі *дрывасек, тапарышча, елка, пушча* ў форме меснага склону адзіночнага ліку.

Перабудуйце апошні сказ тэксту ў адпаведнасці са схемай і запішыце сказ, які ў вас атрымаўся. Дайце яму граматычную характарыстыку.

[_____], і [_____], і [_____].

76. Складзіце сказы на экалагічную тэму паводле прапанаваных схем.

1. [Мусіць, _____] або [_____].
2. [_____], і [_____], але [_____].
3. [_____], затое [_____].
4. Ці [_____], ці [_____].

77. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якога стылю ён адносіцца, з якой мэтай напісаны і каму адрасаваны. Абгрунтуйце сваю думку. Падбярыце да тэксту заглавак.

Для белорусскага пейзажа прырода выбрала акварель, і чуть размытыя родниковой водой краскі okazались здесь самыми подходящими. В Беларуси нет резких контрастов и нет крутых гор, вулканов и каньонов. Границы её не омывают бурные моря, а ледя-

ной Север и жаркие тропики находятся слишком далеко от нашей земли. В связи с этим она почти не знает разгула стихий.

И потому белый аист, которому нужен покой, родным берегом на востоке Европы признал Беларусь. Он не зимует у нас, но каждой весной, возвращаясь из тёплых краёв, возвещает о любви к Беларуси. Этот голубовато-зелёный край — его родина, а он — её символ. Символ миролюбия, тихой прелести и потаённо-мудрой силы (*По В. Ждановичу*).

Якія фарбы падабраў аўтар, каб перадаць прыгажосць Беларусі?

Якую ролю адыгрываюць у тэксце складаназлучаныя сказы?

Запішыце тэкст па-беларуску. У складаназлучаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы, вызначце сродкі сувязі частак і сэнсавыя адносіны паміж імі. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Разгледзьце малюнак. Ці адпавядае ён зместу тэксту?

Слоўнік

родниковый — *крынічны*

самый подходящий — *самы прыдатны*

признать — *прызнаць, абраць*

возвещать — *абвешчаць, паведамляць*

миролюбие — *міралюбнасць*

тихая прелесть — *сцішанае хараство*

78. Выканайце інтэрактыўнае заданне па тэме «Знакі прыпынку паміж часткамі ў складаназлучаных сказах»: размяркуйце складаназлучаныя сказы па групам у залежнасці ад пастаноўкі знакаў прыпынку.

§ 12. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі злучнікамі

79. Прачытайце тэкст. Вызначце яго кампазіцыйную будову.

Зялёныя травы
пажухлымі сталі,
І цёмнаю
светлая стала вада.
І дзікія гусі
расстайна* крычалі,
Нібыта іх гнала
якая бяда.
Іх крык усю ноч
над зямлёю насіла,
І сын мой малы
не зажмурыў павек,
Ён ціхенька раптам
спытаўся пра крылы:
— Тата,
дзе крылы падзеў чалавек?
Я доўга
маўчаў вінавата.
Пакуль не прыдумаў
банальны адказ...

А гусі расстайна
крычалі над хатай,
Кружылі
і
клікалі нас.
А. Пісьмянкоў.

Пра якія крылы гаварылі сын і бацька? Як бы вы адказалі на пытанне хлопчыка? Вызначце, якім паводле будовы з'яўляецца 1-ы сказ тэксту. Якія сэнсавыя адносіны выражае злучальны злучнік?

Паміж граматычнымі часткамі складаназлучанага сказа, звязанымі пры дапамозе злучнікаў *і*, *ды* (у значэнні *і*), *ні* — *ні*, могуць існаваць розныя адносіны: **адначасовасці, паслядоўнасці, прычыны і выніку.**

Адначасовасць і паслядоўнасць дзеянняў перадаецца пры дапамозе злучніка *і*. Напрыклад: ¹Стаяў калісь тут бор стары, і ²жыў лясун у тым бары (М. Багдановіч) (значэнне адначасовасці з'яў). ¹А май ужо адбушаваў, і ²адгукала, мабыць, лета (М. Стральцоў) (значэнне паслядоўнасці з'яў).

Злучнік *і* служыць і для перадачы прычынна-выніковых адносін паміж часткамі. Напрыклад: ¹Лес сякуць, і ²ад стуку сякер далей уцякаюць і птушка, і звер (А. Вярцінскі) (птушка і звер уцякаюць, бо сякуць лес).

Пры дапамозе злучніка *ды* найчасцей перадаюцца адносіны адначасовасці. Напрыклад: ¹У ім [небе] хадзіў срэбраногі месяц *ды* ²пераліваліся такія яркія і пухнатыя зоры (М. Лынькоў).

Калі часткі складаназлучанага сказа звязваюцца пры дапамозе злучніка *ні* — *ні*, то ў іх пералічваюцца падзеі ці з'явы, якіх няма ці не можа быць. Напрыклад: *Ні* ¹зоркі не свецяць, *ні* ²месяц не паказваецца (І. Гурскі).

80. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце, якія адносіны паміж часткамі перадаюцца пры дапамозе спалучальных злучнікаў (адначасовасці, паслядоўнасці, прычыны і выніку).

1. В..сенняя ночка, як стой, праляцела і раніца з неба ..плывае н..смела (*Я. Купала*). 2. Хата нейкі час ра..чынена і холад лянiвым белым мядзведзем коціцца па падлозе (*А. Кудравец*). 3. І матылёк зноў круж..ць над ла..чынай і зноў на кветкі падае пч..ла (*В. Гардзей*). 4. А пройдзе месяц-два і зноўку даймае клопа.. без канца (*М. Дукса*). 5. Слабе..ць нашы к..рані і кроны меней пл..даносяць (*Л. Галубовіч*). 6. Для нас цв..туць сады і агароды і жытнія звiсаюць каласы (*Я. Купала*). 7. І вёдры по..ныя вады і вочы по..ныя цяпла (*А. Пісьмянкоў*). 8. У новым будынку трымаўся х..ладок і панавала цішыня (*І. Шамякін*).

Знайдзіце фразеалагізм, які мае значэнне 'вельмі хутка'.

81. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Падбярыце загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай.

Быў на вечары сустрэчы з выпускнікамі. Пакуль рыхтавалася ўрачыстая частка, я неўзаможку пакінуў кампанію і прайшоў школьным калідорам, пастаяў у класах... Тыя ж парты, дошкі, наглядныя дапаможнікі.

Тое — і ўжо нешта няўлоўна іншае было ва ўсім. І калідор стаў, здаецца, нейкі вузейшы, і класны пакой нібыта паменшаў.

Школа... (Не/ня)раз, бывала, на а..іноце я перабіраў у пам..ці розныя эпізоды і сэрца агортвала ціхая журба і рабілася да бол..шкада* гэтай (непаўторна)чароўнай пары. Здавалася, сё..я многае рабіў бы (на)іншаму і не марнаваўся* б час.

Нешта падобнае хацелася сказаць мне і на вечары, калі мяне папрасілі выступіць. Выйшаў на сцэну — і разгубіўся. Ні словы не падбіраліся, ні думкі не ішлі. Гаварыў нешта нязвязнае, выдаваў нудныя* прапісныя ісціны... (Паводле З. Прыгодзіча).

Чаму, на вашу думку, у былога вучня не атрымалася выступленне?

Спішыце трэці абзац тэксту, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце, якія сэнсавыя адносіны існуюць паміж часткамі складаназлучаных сказаў.

Знайдзіце ў тэксце сказ, які адпавядае схеме **Hi** [____ ____], **ni** [____ ____].

Падрыхтуйце віншавальную прамову на Дзень настаўніка.

82. Прачытайце тэкст. Якое значэнне мае фразеалагізм *за круглым сталом*?

Фразеалагізм **за круглым сталом** звычайна ўжываецца пры словах «сустрэча», «нарада». Паходжанне гэтага фразеалагізма звязваецца з паданнямі пра легендарнага англійскага караля Артура. Круглы стол Артур атрымаў у падарунак ад свайго сябра і заступніка чарадзея Мерліна. *За круглым сталом усе рыцары былі роўныя. Размова вялася нязмушана. Сустрэчай за круглым сталом сёння называюць нараду, усе ўдзельнікі якой маюць роўныя правы (Паводле І. Шпадарука, В. Рудакоўскага).*

Якія значэнні маюць устойлівыя выразы *стол знаходак*, *адрасны стол*?

Перабудуйце выдзеленыя простыя сказы ў складаназлучаны з прычинна-выніковымі адносінамі паміж часткамі. Сказ запішыце, падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце сродак сувязі частак.

83. Прачытайце выказванні беларускіх пісьменнікаў. Прадоўжыце выказванні, каб атрымаліся складаназлучаныя сказы са спалучальнымі адносінамі паміж часткамі.

1. І чарсцвее душа ад карозіі безадказных, бяздумных слоў (В. Вітка). 2. Пралескі ўсіх лясоў і стужкі рэк я падарыла б маме (Э. Агняцвет). 3. Сваімі дзецьмі цешыцца зямля і славіць дабрабыт^с у росных гімнах (Е. Лось). 4. Слова — жывы сувязны стагоддзяў, шырот і народаў (П. Макаль).

Запішыце складзеныя вамі сказы. Вызначце граматычныя асновы, сродкі сувязі частак і сэнсавыя адносіны паміж імі. Раствлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Падбярыце сінонім да слова *безадказны*.

84. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Перакладзіце тэкст на беларускую мову.

В какой-то степени сложность конструкции предложения связана с его размером. Обычно сложные предложения длиннее простых. Но и простые предложения могут быть весьма большими по размеру. Это характерно для официальной речи.

Широкое употребление сложноподчинённых предложений в научной речи связано со строгой последовательностью и логичностью изложения. Для разговорной же речи более свойственна сочинительная связь. В разговорной речи сложные предложения есть, но они обычно отличаются простотой конструкции. Научная же речь характеризуется усложнённым синтаксисом (По М. Кожиной).

Слоўнік

длиннее простого — *даўжэйшы за просты*
весьма большой — *вельмі вялікі, завялікі*
изложение — *выклад, паведамленне*
разговорная речь — *гутарковае маўленне*
отличаться — *вызначацца*
усложнённый — *ускладнены*

Пабудуйце схему складаназлучанага сказа.

§ 13. Складаназлучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамі

85. Прачытайце тэкст. Визначце яго асноўную думку.

Характарам Янка Маўр быў спакойны, стрыманы, разважлівы. Ніколі, здаецца, не павышаў голасу.

— Як Вам гэта ўдаецца? — бывала, пытаўся я ў яго.

— Характар трэба выхоўваць, як і ўсе іншыя добрыя якасці чалавека, — адказаў ён. — У мяне звычайныя нервы і эмоцыі, але я прыглушаю іх свядомасцю. Зрабіў гэта раз, другі, а там і ў прывычку ўвайшло (*Паводле А. Якімовіча*).

Якім быў Я. Маўр? Ці згодны вы з яго меркаваннем пра выхаванне характару?

Выпішыце з тэксту сказы з супраціўнымі злучнікамі. Для перадачы якіх сэнсавых адносін паміж часткамі яны служаць?

Часткі складаназлучанага сказа, паміж якімі існуюць супраціўныя адносіны, аб'ядноўваюцца пры дапамозе злучальных злучнікаў *а, але, ды* (у значэнні *але*), *толькі, затое, аднак*. Напрыклад: ¹*Мне рукі азяблыя полымя грэла, а ²роднае слова сагрэла душу* (С. Грахоўскі). ¹*Звіслі ўніз каласы і пад месяцам спяць, толькі ²кроплі расы на вусах іх блішчаць* (А. Бачыла).

Супраціўныя злучнікі служаць для перадачы *адносін супастаўлення ці супрацьпастаўлення* з'яў, дзеянняў, прымет.

Пры супастаўляльных адносінах паказваецца адрозненне ці неадпаведнасць з'яў, дзеянняў, прымет у адной частцы складаназлучанага сказа ў параўнанні з другой. Напрыклад: ¹*Мне вечна бачыць сонца маладое, а ²нада мной заўжды шумець барам* (П. Прыходзька). ¹*Поўнач пейні пракрычалі, але ²не спіць маці* (Я. Колас).

Калі змест адной часткі рэзка супрацьпастаўляецца зместу другой, то паміж імі існуюць адносіны супрацьпастаўлення. Напрыклад: ¹*Нам нічога не відаць, затое ²яны [фашысты] зверху аглядаюць усе нашы пазіцыі, траншэі* (В. Быкаў). ¹*Ірка паказвала сваю спрытнасць, а ²мой кожны крок выходзіў нязграбным* (І. Грамовіч).

86. Спішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце, якія сэнсавыя адносіны выражаюцца паміж часткамі складаназлучаных сказаў.

1. Ла..чыць і лечыць чалавечую^м душу часіна згоды ў прыродзе але найлепшая згода для чалавека — згода з самім с..бой, са сваім сумле..ем (*М. Стральцоў*). 2. Народы розныя і мовы ды ўсіх адна з..мля галубіць (*А. Зэкаў*). 3. Не хацелася выходзіць з дому ў такую непага..ь але ў мяне была патрэба наведаць знаёмага (*В. Вольскі*). 4. Ідэі твораць чалавека а чалавек — тв..рэц ідэй (*М. Лужанін*). 5. К ночы вец..р памалу сціхаў затое аднекуль з шумлівай цемра..і пачаў накрапваць до..дж (*В. Быкаў*). 6. Добры ч..рпак з рэшата ды толькі з яго не піц..ё (*М. Танк*).

Перабудуйце складаназлучаныя сказы ў простыя.

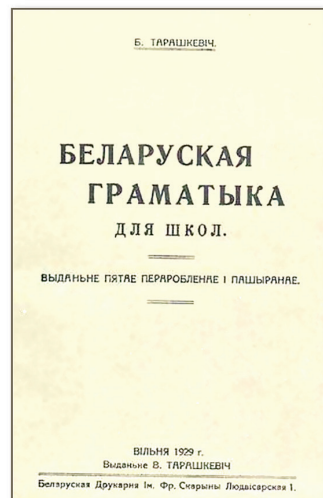
- З першага сказа выпішыце словы, у якіх колькасць гукаў і літар не супадае.

87. Прачытайце тэкст, устаўляючы замест пропускау злучнікі **а, але, ды, толькі, аднак**. Вызначце колькасць частак у тэксце.

Вясной 1916 года думка напісаць беларускую граматыку цалкам авалодала сьвядомасцю Браніслава Тарашкевіча.

Граматыка патрэбна была як паветра. Напісаць яе — гэта яго святы абавязак, ... неабходна многа працаваць. Праўда, нельга сказаць, што праца пачыналася на пустым месцы. Адзін з буйных беларусазнаўцаў Я. Ф. Карскі ў сваёй фундаментальнай працы «Беларусы» даследаваў і апісаў фанетыку беларускай мовы, яе марфалогію. Вучоны абагульніў вялікую колькасць фактычнага матэрыялу, ... яму штосьці перашкаджала завяршыць даследаванне.

Вучню ж свайму, Браніславу Тарашкевічу, Я. Ф. Карскі ахвотна дапамагаў у нялёгкай працы. А ў дапамозе малады вучоны меў вострую патрэбу. Малады даследчык абагульніў асноўныя факты, моўныя з'явы беларускай цэнтральнай гаворкі, ... яму патрэбна была дапамога ў выпрацоўцы беларускай лінгвістычнай тэрміналогіі.

Граматыка Браніслава Тарашкевіча складалася з пяці невялікіх раздзелаў і была прыстасавана перш за ўсё да практычнага выкарыстання ў школе. Аўтар свядома не ўскладняў матэрыял, ... напісанне «больш навуковай граматыкі» было аднесена на лепшы час.

Сёння Браніслаў Тарашкевіч — прызнаны ў свеце лінгвіст, ... правапіс, унармаваны ім, ляжыць у аснове правапісных норм беларускай літаратурнай мовы (*Паводле А. Ліса*).

Што вы ведаеце пра асоб, якія згадваюцца ў тэксце?

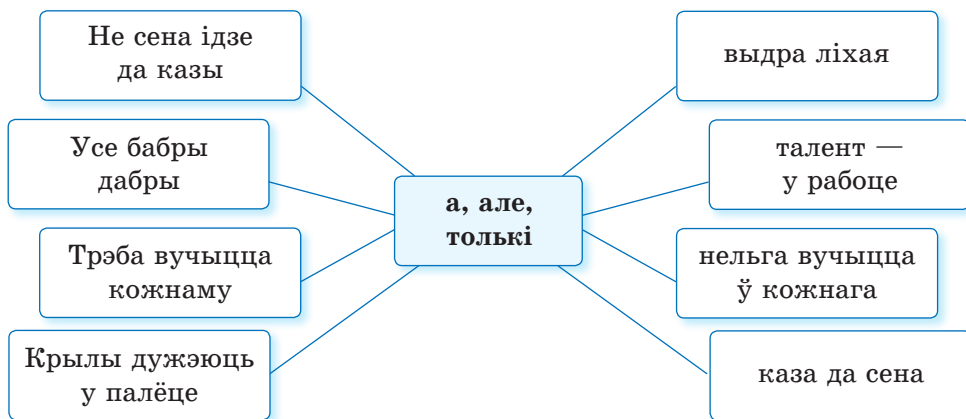
Спішыце сказы, у якіх на месцы пропуску трэба паставіць злучнікі, падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце сродкі сувязі частак і сэнсавыя адносіны паміж імі.

Разгледзьце фотаздымак. Што на ім адлюстравана? Калі выдадзена і каму адрасавана граматыка Б. Тарашкевіча?

88. Прадоўжыце прыказкі і запішыце іх.

Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі сказаў. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

89. Прачытайце. Растлумачце значэнні слоў. Выкарыстоўваючы пары слоў, складзіце складаназлучаныя сказы з супраціўнымі адносінамі паміж часткамі.

Абанент — абанемент, грэцкі — грэчаскі, гліністы — гліняны, фарміраваць — фармаваць, адрасат — адрасант, планіраваць — планаваць, аўтабіяграфія — біяграфія.

90. Прачытайце тэкст, размяшчаючы сказы першага абзаца ў адпаведнасці са схемамі. Вызначце стыль і тып тэксту. Растлумачце выбар загаловка.

1. [_____], а [_____]. 2. [_____], толькі [_____].
3. [_____], аднак [_____].

Лісце

Засохлае восеньскае лісце, аднак з кожным лістком у мяне звязана нешта дарагое сэрцу. На сталае ў тонкай крышталнай вазачцы стаіць лісце, толькі яно не зусім звычайнае. На дварэ гуляе мяцеліца, а ў мяне ў пакоі восенню пахне.

Вось ся..у на пні а ногі па калені патана..ць у ружовай пене верас.. . На паляне сала..ка пахне мёдам аднак пчолы чамус..ці не гудуць. Каля но.. стаіць кошык з грыбамі. Раптам бачу: павольна падае на зямлю адзінока жоўты лісток. Б..розовы. Пэўна(б) не звярнуў увагі на яго^м але на фоне (цёмна)зялёнага хвойнік.. нельга было не заўважыць гэтага з..лацістага пасланца восені. Я асцярожна ўзяў лісток паклаў яго ў кошык з гр..бамі і пакрочыў (да)дому (Паводле Р. Ігнаценкі).

Спішыце другі абзац тэксту, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. У складаназлучаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце сродкі сувязі частак і сэнсавыя адносіны паміж імі.

Разгледзьце карціну В. Цвіркі «Прыпяць». Ці перадае яна змест тэксту? Што адлюстравана на карціне? На аснове карціны складзіце некалькі складаназлучаных сказаў з супраціўнымі адносінамі паміж часткамі.

§ 14. Складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі злучнікамі

91. Прачытайце тэксты-жарты. Да якога стылю яны адносяцца? Абгрунтуйце сваю думку.

I. Гультай

Быў калісь у нашым сяле вельмі лянівы чалавек, гультай, па мянушцы Дубей.

Адным днём ён ляжаў на печы не то сумны, не то задумены.
Раптам прыбывае сусед і крычыць:

— Дубей, твая хата гарыць!

— Ну, — адказвае, — і як ты не ленаваўся гаварыць?

II. Здзіўленне

Дзеці падбеглі да бацькі, каб нешта цікавае яму паведаміць.
То сыноч дзеліцца навінамі, то дачушка нешта стракоча.

— Ціха вы, сарачаняты! Няхай хто з вас адзін гаворыць, а то ж я не магу адразу абаіх слухаць.

— А хіба ты, татка, на адно вуха дрэнна чуеш? (*З народнага*).

Знайдзіце ў выдзеленых сказах злучнікі, вызначце іх разрад паводле значэння і ролю ў сказах.

Размеркавальныя адносіны паміж часткамі ў складаназлучаным сказе перадаюцца пры дапамозе адзіночных злучнікаў *ці, або* і паўторных *ці — ці, або — або, то — то, ці то — ці то, не то — не то*.

Адзіночныя і паўторныя злучнікі *ці, або* і *ці — ці, або — або* ўжываюцца для перадачы адносін *узаемавыключэння* паміж часткамі складазлучанага сказа (згаданыя ў адной частцы з’ява, падзея, дзеянне поўнасю выключаюць з’яву, падзею ці дзеянне, што згадваюцца ў другой частцы). Напрыклад: ¹⁾*Над возерам кружылі чайкі або ²⁾зрэдку з крыкам пралятала варона* (Т. Хадкевіч). *Ці ¹⁾ў верасах іскрыцца павуціна, ці ²⁾руні зеляннее аксаміт* (К. Кірэенка). *Або ¹⁾відная ноч стаіць над лесам, або ²⁾займаецца на дзень* (А. Якімовіч).

Паўторныя злучнікі *ці — ці, то — то* служаць для выражэння паміж часткамі адносін *пералічэння* ці *чаргавання*. Напрыклад: *То* ¹⁾свяціла ясным сонцам вера, *то* ²⁾нявер’е кідала ў адчай (П. Панчанка). *Ці* ¹⁾там сасну выслухвала жайна, *ці* ²⁾на вяршку падругу клікаў голуб? (М. Лужанін).

Злучнікі *ці то — ці то, не то — не то* ўжываюцца для перадачы паміж часткамі значэння *меркавання*. Напрыклад: *Ці то* ¹⁾галінка трэснула, *ці то* ²⁾птушка спрасонку крыллем устрапянула (З. Бядуля). *Не то* ¹⁾сякера мерна чэша, *не то* ²⁾хтось кашляе і брэша (Я. Колас).

92. Прачытайце. Выпішыце складаназлучаныя сказы.

1. То салавей зальецца ўдала, то шпак пасобіць ценарком (П. Броўка). 2. Ёсць у мяне адна ці то добрая, ці то дрэнная рыса — упартасць (А. Федарэнка). 3. І вятры, ад сцюжы ашалелыя, то журботна свішчуць, то равуць (П. Панчанка). 4. Ці дзяцел застукае дзе на сасне, ці шышка пакоціцца з елкі наніз, ці пройдзе, павольна ступаючы, ліс, ці заяц праскочыць па свежым сняжку (П. Глебка). 5. У карых вачах чалавека свяцілася^е не то хітрынка, не то прарывалася лёгкая ўсмешка (М. Лынькоў). 6. Ці то птушкі спяваюць у гаі, ці то вецер свішча сваю песню (У. Дубоўка). 7. Буду пець я свае песні ці то ў будні, ці то ў святы (Я. Купала).

Падкрэсліце граматычныя асновы ў выпісаных сказах. Вызначце, з якімі простымі сказамі суадносяцца часткі складаназлучаных сказаў. Якія адносіны існуюць паміж гэтымі часткамі?

Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

- Выпішыце з 3-га сказа дзеепрыметнік, пакажыце, як ён утварыўся.

93. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып.

— Сцэна — месца асноўнага тэатральнага дзеяння, — паведаміла настаўніца.

— Давайце я раскажу, — прапанавала Валя. — Мы былі на экскурсіі ў (В/в)ялікім тэатры (Б/б)ел..русі і нам ра..казвалі.

Сцэна тэатра а..сталявана па апошн.. слов.. т..хнікі. Яна падобная да робата(*трансформ..ра*) а яе плошча — 597 квадратных метр.. . Сцэна складаецца з 21 пл..цоўкі і кожная з іх можа ці падымацца амаль на 5 метраў над узроўн.. сцэны ці апускацца на гл..біню больш за 3 метр.. . *Не то там ёсць спецыяльныя люкі-правалы не то нейкія фуры там стаяць...*

— Люкі-правалы, — удакладніла настаўніца, — дапамагаюць артыстам хутка з’яўляцца на сцэне або знікаць. А фуры — гэта накладныя падлогі з паваротным кругам. Пры іх дапамозе або акцёры круцяцца адносна глядзельнай залы, або дэкарацыі перамяшчаюцца.

— А яшчэ... — хацела працягнуць Валя.

— Пачакай, Валянціна, — перапыніла настаўніца. — Прапаную вам заданне: на сайце Вялікага тэатра Беларусі знайдзіце інфармацыю пра тое, чым адметная сцэна гэтага тэатра (*Паводле А. Радзівіч*).

Як афіцыйна называецца Вялікі тэатр Беларусі? Якія оперы ці балеты, прысвечаныя гісторыі Беларусі, у пастаноўцы гэтага тэатра вы ведаеце?

Запішыце аповед Валі, раскрываючы дужкі, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Колькасна-іменныя спалучэнні запішыце словамі.

У складаназлучаных сказах вызначце сродкі сувязі частак і адносіны паміж часткамі. Складзіце схему выдзеленага сказа.

Выканайце заданне настаўніцы з прачытанага тэксту. Раскажыце пра сцэну Вялікага тэатра Беларусі, ужываючы складаназлучаныя сказы.

94. Прачытайце тэкст, размяркоўваючы складаназлучаныя сказы чацвёртага абзаца ў адпаведнасці са схемамі. Вызначце колькасць частак у тэксце.

1. [Як ..., _____], але [_____].
2. Ці [_____], ці [_____].
3. То [_____], то [_____].

Кош смецця

Паездку ў грыбы запланавалі яшчэ вечарам.

У лесе дождж накрапваў зусім рэдкі, і перашкодай для грыбнога палявання ён ніколучкі не быў. Але як ні стараўся Лёшка, як ні пераглядаў кожную травінку, нічога не знаходзіў.

Хлопец пайшоў далей. А найлепшыя памагатыя не толькі пільны зрок, але і добрыя ногі. Хацеў разagnaцца, але позірк выхадзіў нешта бялюткае каля старой бярозы. *Ці то белы гры.. прыхава..ся ці то сырае..ка лісцікам прыкрылася.* Падышоў бліжэй і разгледзеў поліэтыленавы пакет, а побач з ім ляжала металічная бляшанка з-пад кансерваў. Лёшка загарнуў бляшанку ў пакет і паклаў у кошык. Не пакідаць жа смецце ў лесе.

Як на злосць, грыбы не трапляліся на вочы, але погляд спыніўся на нечым іншым. То пластыкавыя бутэлькі згрувашчаны ў кучы, то пластыкавыя стаканчыкі параскіданы. Ці чарговы пакет ляжыць ледзь не праз кожную сотню крокаў, ці металічная бляшанка валяецца.

Хлопец добра ведае, якую шкоду наносіць смецце навакольнаму асяроддзю. Ён і ў горадзе наладжвае суботнікі^{с.л}. Вось нядаўна палову дня ў нядзелю правёў у Севастопальскім парку. І бутэлькі збіраў, і шмат іншай драбязы да сметніц перанёс.

Калі хлопец вярнуўся да машыны, мама з дзядулем былі ўжо там з двума кошыкамі грыбоў. Яны ўсё зразумелі (*Паводле А. Карлюкевіча*).

Чаму хлопец збіраў смецце? Якая карысць ад збору смецця паасобку? Абгрунтуйце сваю думку.

Запішыце чацвёрты абзац тэксту, захоўваючы логіку размяшчэння сказаў. Назавіце сродкі сувязі граматычных частак складаназлучных сказаў і вызначце тып сэнсавых адносін паміж імі.

● Запішыце выдзелены сказ. Растлумачце напісанне арфаграм і пастаноўку знакаў прыпынку ў ім. Складзіце схему сказа.

Разгледзьце фотаздымак. Пры асвятленні якой тэмы яго можна выкарыстаць як ілюстрацыю?

95. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Вусна перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падбярыце да яго заглавак.

Синтаксический анализ предложения начинается с определения количества частей. Необходимо правильно определить количество частей, чётко разграничить их. При этом возможны следующие

ошибки: 1) простое предложение принимается за сложное (выделяется большее количество грамматических частей); 2) сложное предложение принимается за простое (выделяется меньшее количество частей). *В первом случае за самостоятельную часть ошибочно могут приниматься причастный, деепричастный и сравнительный обороты, но они только осложняют какую-либо из частей, выступая в роли обособленных членов предложения.* Следует помнить, что главный критерий при определении количества частей следующий: в предложении столько частей, сколько в нём грамматических основ. Поэтому синтаксический разбор всегда начинается с поиска главных членов предложения (или одного главного члена) (По Е. Долбик).

Запішыце па-беларуску выдзелены сказ. Падкрэсліце граматычныя асновы, пабудуйце схему сказа.

96. Карыстаючыся «Слоўнікам моўных і маўленчых тэрмінаў», паўтарыце тэарэтычны матэрыял пра ўскладнены сказ. Як адрозніць просты ўскладнены сказ ад складанага?

Са сродкаў масавай інфармацыі выпішыце прыклады простага ўскладненага сказа.

97. Прачытайце тэкст. Растлумачце, чаму ён мае такую назву.

Клён

Клён рос сярод такіх жа як і ён дрэў каліс..ці вельмі даўно па са..аных уздоўж старога вузен..кага за..улка горада. Увесну сады і кветнікі цудо..на расцв..талі. Усюды спявалі птушкі і стракаталі конікі. А двары напа..няліся звонкімі дзіцячымі г..ласамі. Клён быў старым але дужым а па сва..й прыгажосці ён вызначаўся сярод усіх дрэў гэтага за..улка. Дзеці бега..чы па тратуары мімаволі любаваліся старым клёнам а ён хаваў іх ад летн..й спёкі. І здавалася, што так будзе заўсёды.

Але час ішоў. Дзеці падрасталі, а іх бацькі старэліся. А горад рос, і яго ўжо^м не задавальвалі старэнькія вузенькія вулачкі. Жыхароў драўляных хат пачалі перасяляць у новыя добраўпарадкаваныя кватэры, а іх хаты паступова знеслі. Цяпер клён жыў зусім адзін, і побач з ім не засталася ніводнага старога дрэва. Але ні халодныя вятры яго не сагнулі, ні сонца не асмаліла.

Аднойчы ўвесну да яго падышоў стары з палачкай. Ён пагладзіў ствол дрэва, агледзеўся навокал і сказаў:

— Так, нікога ўжо тут няма, толькі ты, дзед, адзін застаўся з майго маленства.

Ад гэтых слоў старога клён страпануўся, і яго лісцікі зашамацелі. З таго дня клён зразумеў, што ён не самотны... (*Паводле Т. Дамаронак*).

Дзе рос клён? Чаму ён узрадаваўся сустрэчы са старым чалавекам?

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Назавіце часткі складаназлучаных сказаў, будова якіх адпавядае простым ускладненым сказам. Абгрунтуйце сваю думку.

Зрабіце сінтаксічны разбор двух складаназлучаных сказаў з другога абзаца (на выбар) (парадак і ўзор разбору змешчаны ў Дадатку, с. 202).

● Знайдзіце ў тэксце зваротак. Растлумачце яго ролю ў маўленні.

Выкарыстоўваючы матэрыял тэксту, паразважайце на тэму «Маё маленства».

98. Размяркуйце сказы па групам: а) са спалучальнымі; б) з супраціўнымі; в) з размеркавальнымі адносінамі паміж часткамі. Запішыце сказы, устаўляючы прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

1. У ..ахах тваіх іскрыцца сонца поўня, а мае аве..ны сіняю смугой (*А. Звонак*). 2. І салоўка да..но не сп..вае і туман разаслаўся густы (*В. Вабішчэвіч*). 3. Не то самалёт у вышын.. гудзіць не то машына нейкая грукоч.. (*З. Бядуля*). 4. Слухачы засм..яліся але іх смех быў прыязны (*І. Мележ*). 5. Крані глыбей з..мныя жылы і казачны пабач..ш край (*М. Танк*). 6. У камінк.. гудзе вятрыска^п і бор за вокнамі шуміць (*Р. Баравікова*). 7. То возера ў багн.. ляжыць то рэчка як сту..ка удалеч бяжыць^{сн} (*А. Астрэйка*).

Пабудуйце схемы 2-3 сказаў (на выбар).

99. Прачытайце тэкст. Падбярыце да яго загаловак у адпаведнасці з асноўнай думкай. Вызначце колькасць частак у тэксце.

Старая хроніка данесла да нас горкую гісторыю. Тэўтоны захапілі землі прусаў і старая прус..кая мова паступова знікла. І вось на турнір паэтаў-сп..вакоў прыйшоў апошні прус..кі сп..вак і паэт. Ён сп..ваў дзівосныя песні пра под..вігі про..каў пра кахан..е і сме-ласць пра вернасць і дружбу. Ён апяваў прыгажосць сва..й з..млі

але яго н..хто не разумеў. Яму нават не далі ма..чымасці дасп..ваць а р..цары рагаталі як ашалелыя.

Глыбокі сэнс гэтай гісторыі зразумелы. Чалавек забыў мову продкаў, і ён не можа спаўна праявіць сябе.^{сн}

У новы час знікненне немагчыма для кожнай развітой мовы. Ян Баршчэўскі ў дзевятнаццатым стагоддзі напісаў па-польску «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», але мала хто з такой выразнасцю^с паказаў побыт беларуса, псіхічны склад ягонай душы, яго нацыянальны характар і саму Беларусь. Адам Міцкевіч пісаў па-польску, аднак яго творы страката перасыпаны мноствам беларускіх слоў.

Мова неўміручая. Бо мова — душа народа, і толькі на ёй можа народ найбольш поўна выказаць сябе (*Паводле У. Караткевіча*).

Чаму ніхто не разумеў песні прускага спевака?

Калі ў свеце адзначаецца Міжнародны дзень роднай мовы?

Якое слова з тэксту мае значэнне 'спаборніцтва'?

Спішыце першы абзац тэксту, устаўляючы, дзе трэба, прапушчаныя літары і расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы ў складаназлучаных сказах, назавіце сродкі сувязі частак і сэнсавыя адносіны паміж імі.

На аснове тэксту складзіце складаназлучаныя сказы са злучнікамі **ні — ні, толькі, ці то — ці то**.

Выпішыце з тэксту апорныя словы. Вусна перакажыце тэкст.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якія сказы называюцца складаназлучанымі? Прывядзіце прыклады.
2. Якія сродкі сувязі выкарыстоўваюцца паміж часткамі складаназлучанага сказа?
3. Раскажыце пра пастаноўку знакаў прыпынку ў складаназлучаным сказе. Прывядзіце прыклады.
4. Якія адносіны могуць выражацца паміж часткамі складаназлучанага сказа пры дапамозе спалучальных, супраціўных і размеркавальных злучнікаў? Прывядзіце прыклады.
5. Уявіце, што вы выступаеце на навуковай канферэнцыі з дакладам «Складаназлучаныя сказы ў беларускім фальклоры». Па якіх прыметах вы будзеце выбіраць складаназлучаныя сказы з тэкстаў вуснай народнай творчасці?

Падрыхтуйце вуснае паведамленне на тэму «Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай мове».